

Τοπικά Προγράμματα Ανάπτυξης του Αγροτικού Χώρου: Εφαρμογή και Προβλήματα

Φώτιος Χατζηθεοδωρίδης

Τμήμα Τεχνολόγων Γεωπόνων-Κατεύθυνση Αγροτικής Οικονομίας
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Μακεδονίας
fxtheo@florina.teikoz.gr

Αχιλλέας Κοντογεώργος

Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων Αγροτικών Προϊόντων και Τροφίμων
Πανεπιστήμιο Πατρών
akontoge@upatras.gr

Αναστάσιος Μιχαηλίδης

Γεωπονική Σχολή-Κατεύθυνση Αγροτικής Οικονομίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
tassosm@auth.gr

Περίληψη

Κατά τα τελευταία εξαιτίας, η Ελλάδα αντιμετωπίζει τη σοβαρότερη οικονομική κρίση μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι ευρωπαϊκοί χρηματοδοτικοί πόροι της τέταρτης προγραμματικής περιόδου, αποτελούν τη μόνη σοβαρή βοήθεια, αλλά μερική, για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Σε τοπικό επίπεδο για την περίοδο 2007-2013, υλοποιούνται στρατηγικές για την ολοκληρωμένη τοπική ανάπτυξη του αγροτικού χώρου, μέσω τριών αξόνων επιχειρησιακών προγραμμάτων και με συνολικό προϋπολογισμό που ξεπερνά το 1 δισεκατομύριο ευρώ. Σκοπός της εργασίας είναι να αποτυπώσει την πορεία υλοποίησης των τοπικών αυτών προγραμμάτων, των προβλημάτων στην εφαρμογή τους και των ενδεχόμενων προοπτικών που διαμορφώνουν για τις τοπικές κοινότητες. Τα αποτελέσματα της έρευνας, έδειξαν μία αντιφατική κατάσταση, όπου παρά την οικονομική κρίση το ενδιαφέρον για δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις είναι σημαντικό. Το ενδιαφέρον για δημόσιες επενδύσεις σχετίζεται με τις αυξημένες ανάγκες των περιοχών για μικρά δημόσια έργα και υπηρεσίες, καθώς και με την υποχρηματοδότηση των τοπικών και περιφερειακών αυτοδιοικήσεων. Το υψηλό ενδιαφέρον για ιδιωτικές επενδύσεις σχετίζεται με την ανάγκη για εξασφάλιση αυτοαπασχόλησης και εισοδήματος, καθώς και με την εμπιστοσύνη των τοπικών πληθυσμών προς τους δυναμικούς παραγωγικούς πόρους της περιοχής τους. Την ίδια στιγμή διαφαίνονται προβλήματα και δυσκολίες στην υλοποίηση των ιδιωτικών επενδύσεων, εξαιτίας της έντονης έλλειψης ρευστότητας και της αβεβαιότητας που δημιουργούν οι επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης.

Λέξεις-κλειδιά: Ανάπτυξη αγροτικού χώρου, προσέγγιση LEADER, αλιευτικά LEADER, ολοκληρωμένα προγράμματα, οικονομική κρίση, Ελλάδα.

Κωδικοί JEL: Q18, R11, O22.

Εισαγωγή

Η Ελληνική οικονομία αντιμετωπίζει μία σημαντική κρίση χρέους και διανύει τον έκτο χρόνο ύφεσης. Η δυναμική της δημοσιονομικής κρίσης και της ύφεσης κατά την τριετία 2009-2011, μείωσε σωρευτικά το ΑΕΠ της χώρας κατά 10,2%, την εγχώρια ζήτηση κατά -16,4%, την απασχόληση κατά -9,8%,

διπλασίασε το ποσοστό ανεργίας που οδήγησε στη μείωση των πραγματικών μισθών (11,5%) και της παραγωγικότητας (INE 2011, TFGR 2011, Eurostat 2013). Η χρηματοδοτική στήριξη και οι διαγραφές χρεών μέσω των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής, δεν αρκούν για την αναστροφή της κρίσης, ενώ κρίνεται αναγκαία η πιστή εφαρμογή διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων όπως είναι, οι ιδιωτικοποιήσεις, η αξιοποίηση της κρατικής περιουσίας και οι διαρθρωτικές αλλαγές (IOBE 2011, TFGR 2012). Παράλληλα, η αξιοποίηση των οικονομικών πόρων των διαρθρωτικών ταμείων της Ε.Ε. της προγραμματικής περιόδου 2007-2013, πραγματοποιείται με αργούς ρυθμούς. Τα ποσά που διατίθενται για την περίοδο αυτή στην Ελλάδα, αγγίζουν τα 43 δισεκατομμύρια ευρώ, ενώ η απορρόφησή τους ευρίσκεται σε σχετικά χαμηλό επίπεδο, παρά την επιτακτική ανάγκη για ρευστότητα (TFGR 2012, European Commission 2012).

Κατά την τέταρτη προγραμματική περίοδο και στο πλαίσιο των επιχειρησιακών προγραμμάτων "Αγροτική Ανάπτυξη 2007-2013" και "Αλιεία 2007-2013", υλοποιούνται τρεις άξονες που αναφέρονται σε προγράμματα τοπικής και ολοκληρωμένης ανάπτυξης και τα οποία αφορούν κυρίως σε ορεινές, μειονεκτικές και αλιευτικές περιοχές της χώρας. Η σημασία τους για τον ελληνικό αγροτικό χώρο είναι σημαντική, καθώς η οικονομική κρίση, ωθεί σε μετακινήσεις, ανθρώπινου δυναμικού των πόλεων προς την ύπαιθρο, με σκοπό κυρίως την εξεύρεση απασχόλησης και αλλαγής του τρόπου ζωής (Kappa Research 2012).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αποτυπώσει την πορεία υλοποίησης των τοπικών και ολοκληρωμένων προγραμμάτων και να προσεγγίσει τις πρώτες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην υλοποίησή τους. Στις ενότητες που ακολουθούν παρουσιάζονται, οι οικονομικοί πόροι που παρέχει η Ευρωπαϊκή Ένωση στην Ελλάδα μέσω των διαρθρωτικών της Ταμείων και η αξιοποίησή τους, οι τρεις μελετώμενοι άξονες τοπικών και ολοκληρωμένων προγραμμάτων για την περίοδο 2007-2013 και η πορεία υλοποίησής τους, η μεθοδολογία και τα αποτελέσματα της έρευνας.

Οι Κοινοτικοί πόροι και η πορεία απορρόφησής τους

Κατά το 2010-2011 η ελληνική οικονομία παρουσίασε απόκλιση 9% έναντι του μέσου όρου των 15 περισσότερο ανεπτυγμένων κρατών της Ε.Ε. Οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου σε σταθερές τιμές παρουσιάζουν σημαντική κάμψη κατά την πενταετία της ύφεσης, ενώ το 2011, επέστρεψαν στο επίπεδο του 1997 (INE 2011). Οι ελληνικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) αντιμετωπίζουν δυσχερείς συνθήκες λειτουργίας εξαιτίας της επιδείνωσης των οικονομικών συνθηκών και της έλλειψης ρευστότητας. Έξη στις δέκα επιχειρήσεις κατέγραψαν μείωση κερδών το 2011, συγκριτικά με το 2010, ενώ χάθηκαν 150.000 θέσεις εργασίας (European Commission 2012). Η εγχώρια επιχειρηματικότητα υποχωρεί συστηματικά και ο δείκτης επιχειρηματικότητας αρχικών σταδίων έφτασε στο χαμηλότερο ποσοστό της τελευταίας πενταετίας, 5,3% έναντι 8,8% του 2009, καθώς οι επίδοξοι επιχειρηματίες μειώθηκαν σε 2%, έναντι 4,5% του 2009 (IOBE 2012).

Απέναντι στην οικονομική ύφεση, η μοναδική ουσιαστική τόνωση της ελληνικής οικονομίας, παρέχεται από τα διαρθρωτικά ταμεία της Ε.Ε, ενώ γίνεται προσπάθεια μέσω των κοινοτικών πόρων να υπάρξει τόνωση της ρευστότητας, τόσο στις επιχειρήσεις, όσο και σε νέες δραστηριότητες. Το σύνολο των πόρων της πολιτικής της συνοχής για την περίοδο 2007-2013,

ανέρχονται σε 20,4 δις ευρώ από τα οποία σήμερα χρηματοδοτούνται περισσότερα από 7.000 έργα (TFGR 2011, European Commission 2012). Επιπλέον, εισρέουν στην ελληνική οικονομία, 21 δις. ευρώ μέσω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, είτε ως άμεσες ενισχύσεις, είτε στο πλαίσιο της πολιτικής της Αγροτικής Ανάπτυξης.

Η απορρόφηση των πόρων της πολιτικής συνοχής έως και το τέλος του 2011 ήταν πολύ χαμηλή. Τα δύο τελευταία έτη, η Ελλάδα πραγματοποίησε σημαντική πρόοδο για την απορρόφηση των κονδυλίων των διαρθρωτικών ταμείων. Σύμφωνα με την Task Force for Greece το 2014, η Ελλάδα έως το τέλος του 2013, δέσμευσε με συμβάσεις το 113,5% των συνολικών κεφαλαίων που έχει στη διάθεσή της. Στο τέλος Φεβρουαρίου του 2014, το ποσοστό απορρόφησης για την Ελλάδα έφτασε στο 77,11 %, ποσοστό μεγαλύτερο από το μέσο όρο της ΕΕ (64,08%), γεγονός που κατατάσσει τη χώρα στην 4η θέση σε απορρόφηση κονδυλίων μεταξύ των χωρών της ΕΕ, από τη 18η θέση που είχε στο τέλος του 2011 (TFGR 2014). Η κατάσταση είναι λιγότερο ενθαρρυντική όσον αφορά στο ποσοστό απορρόφησης από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΓΤΑΑ), καθώς η Ελλάδα έχει απορροφήσει το 57% των συνολικών πόρων και κατατάσσεται σε θέση κατώτερη από τον μέσο όρο της ΕΕ. Όσον αφορά στο Ευρωπαϊκό Ταμείο Αλιείας (ΕΤΑ), το συνολικό ποσοστό των αναλήψεων υποχρεώσεων (νομικές δεσμεύσεις) και των πληρωμών είναι 75% και 56%, αντίστοιχα.

Η επιτάχυνση της απορρόφησης, επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό με ενέργειες που υιοθέτησε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Οι ενέργειες αυτές αποσκοπούσαν στην ταχύτερη και πλέον ευέλικτη αξιοποίηση των οικονομικών πόρων, ειδικότερα μέσω (European Commission 2012):

- της απλούστευσης των διαδικασιών στην εφαρμογή της πολιτικής της συνοχής
- της αύξησης της προ-χρηματοδότησης με αύξηση των προκαταβολών για τα προγράμματα που ενισχύονται από διαρθρωτικούς πόρους
- της αύξησης από 25 εκατ. σε 50 εκατ. €, του κατώτατου ορίου για τα έργα που απαιτούν εκ των προτέρων έγκριση από την Επιτροπή
- της αύξησης του ποσοστού συγχρηματοδότησης από 75%, στο 85% αρχικά και στη συνέχεια στο 95% (Δεκέμβριος 2011) από κοινοτικούς πόρους.
- της τροποποίησης των κανόνων της ΕΕ, έτσι ώστε να καταστεί εφικτή η συγχρηματοδότηση του κεφαλαίου κίνησης για τις επιχειρήσεις, παρέχοντας έτσι σημαντική ώθηση στις ΜΜΕ
- της συνεργασίας με την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, για την διευκόλυνση ορισμένων χρηματοδοτικών μέσων τα οποία λειτουργούν με κοινοτικούς πόρους και τα οποία παρέχουν οικονομική στήριξη προς τις ελληνικές ΜΜΕ (η πρωτοβουλία JEREMIE, το Εθνικό Ταμείο Επιχειρηματικότητας και Ανάπτυξης, ο ευρωπαϊκός μηχανισμός μικροχρηματοδοτήσεων Progress)
- της δημιουργίας, Ταμείου εγγυήσεων για ΜΜΕ, που διαχειρίζεται διαρθρωτικούς πόρους ύψους μεγαλύτερου των 700 εκατ. ευρώ.

Η κινητοποίηση αυτή των κοινοτικών πόρων της πολιτικής συνοχής, δέχεται μία ισχυρή κριτική που αναφέρεται κυρίως σε "λογιστική" απορρόφηση των κοινοτικών κονδυλίων. Η τεχνητή αυτή απορρόφηση, ανεβάζει τη σχετικά αρχικά χαμηλή αξιοποίηση πόρων του ΕΣΠΑ 2007-2013, κυρίως μέσω:

- της αύξησης του ποσοστού συγχρηματοδότησης από τη Ευρωπαϊκή Επιτροπή από 75% στο 95%. Η αύξηση αυτή ουσιαστικά ισοδυναμεί με αύξηση της χρηματοδότησης και με επιπλέον απορρόφηση κατά 958 εκ. €.
- της "αργίας ή παρκαρίσματος" κονδυλίων σε χρηματοδοτικά μέσα (JEREMY, ETEAN, ENALLION), τα οποία έχουν απορροφήσει λογιστικά 1.141 εκ. €, ενώ μόνο 20 εκ. € από αυτά, έχουν διοχετευτεί στην αγορά.

Όσον αφορά στα διάφορα διαθέσιμα χρηματοδοτικά μέσα που υποστηρίζονται από την ΕΕ και αποσκοπούν στο να ενισχύσουν την ρευστότητα προς τις επιχειρήσεις, φαίνεται να μην επιτελούν αποτελεσματικά το σκοπό τους και δικαιώνουν τους επικριτές. Στον Πίνακα που ακολουθεί, παρουσιάζονται τα χρηματοδοτικά μέσα που υποστηρίζονται από την ΕΕ για την αύξηση του τραπεζικού δανεισμού προς τον επιχειρηματικό τομέα και κυρίως στις ελληνικές ΜΜΕ. Επίσης, παρουσιάζονται οι οικονομικοί πόροι που αυτά διαθέτουν, αλλά και οι συνολικές εκταμιεύσεις στις 20 Ιανουαρίου 2014, οι οποίες ανέρχονται, μόλις στο 7,9% (252 εκατ. Ευρώ) σε σχέση με το συνολικό διαθέσιμο ποσό (3,181 δις ευρώ). Η κατάσταση δεν είναι ικανοποιητική, δεδομένων των πολύ μεγάλων αναγκών της ελληνικής επιχειρηματικής κοινότητας.

Πίνακας 1: Υφιστάμενα μέσα στήριξης του τραπεζικού δανεισμού προς τον επιχειρηματικό τομέα

Ημερομηνία: 20/1/2014 Σε εκατομ. EUR	Δημόσια συνεισφορά	Ιδιωτικές πηγές	ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΔΙΑΘΕΣΙΜΑ	Συνολικές εκταμιεύσεις (δημόσια συνεισφορά)	Εκταμιεύσεις Οκτώβ.2013 – Ιανουαρ.2014
ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ (ΕΤΕ)					
JEREMIE	250	250	500	57	17
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ (ΕΤΕπ)					
Συνολικά δάνεια υπέρ των ΜΜΕ (Ταμείο εγγυήσεων)	500	500	1000	39	39
ΕΘΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ (ΕΤΕΑΝ ΑΕ)					
Ταμείο επιχειρηματικότητας	133	133	266	43	14
Νησιωτικός τουρισμός	80	0	80	4,4	4,2
Κεφάλαιο κίνησης	275	275	550	41	37
Εγγυήσεις*	50	100	150	0	0
Ενεργειακή απόδοση για νοικοκυριά	241	239	480	68	34
ΣΥΝΟΛΟ	1,684	1,497	3,181	252,4	145,2

Σημείωση: * εγγυήσεις όχι ρευστότητα

Πηγή: Task Force for Greece, Sixth Activity Report, March 2014, pp.28-29

Τα παραπάνω, δείχνουν τόσο την ύπαρξη οικονομικών πόρων που βρίσκονται σε αργία, όσο και την ανάγκη για ουσιαστική και άμεση αξιοποίησή τους.

Τοπικά και ολοκληρωμένα προγράμματα ανάπτυξης κατά την περίοδο 2007-2013

Κατά την τέταρτη προγραμματική περίοδο, στο πλαίσιο του "Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης 2007-2013" (ΠΑΑ 2007-2013) και του Επιχειρησιακού

Προγράμματος Αλιεία 2007-2013” (ΕΠΑΛ 2007-2013) περιλαμβάνονται τρεις Άξονες που αναφέρονται αποκλειστικά στην ανάπτυξη αγροτικών και αλιευτικών περιοχών, μέσω χρηματοδότησης και υλοποίησης τοπικών και ολοκληρωμένων προγραμμάτων.

Ο άξονας 4 “Προσέγγιση LEADER”, του ΠΑΑ 2007-2013 και ο άξονας 4 “Άειφόρος ανάπτυξη αλιευτικών περιοχών” ή “Αλιευτικά LEADER” του ΕΠΑΛ 2007-2013, ακολουθούν το σχεδιασμό της τοπικής ανάπτυξης από κάτω προς τα πάνω. Ο άξονας 4 του ΕΠΑΛ, εφαρμόζεται για πρώτη φορά από το 2007 (European Commission 2011) και είναι πιστή αντιγραφή της προσέγγισης LEADER και των διαδικασιών της (Loizou et al 2014).

Ο άξονας 3 του ΠΑΑ 2007-2013 με τίτλο “Ποιότητα ζωής σε αγροτικές περιοχές και διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας” είναι η συνέχεια των “Ολοκληρωμένων προγραμμάτων ανάπτυξης του αγροτικού χώρου” (ΟΠΑΑΧ) της 3ης προγραμματικής περιόδου και ακολουθεί την προσέγγιση σχεδιασμού από πάνω προς τα κάτω (Χατζηθεοδωρίδης κ.ά. 2006).

Πίνακας 2: Τα προγράμματα, οι άξονες και τα μέτρα ενίσχυσης των στρατηγικών τοπικής ανάπτυξης στην Ελλάδα για την προγραμματική περίοδο 2007-2013

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ 2007-2013 **			4.731.286.747€*	
ΑΞΟΝΕΣ			Π/Υ (€) *	ΒΑΡΥΤΗΤΑ (%)
ΑΞΟΝΑΣ 1: Ανταγωνιστικότητα			1.725.943.587	38,6
ΑΞΟΝΑΣ 2: Βελτίωση του περιβάλλοντος			2.265.076.885	44,4
ΑΞΟΝΑΣ 3: ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ (ΠΡΩΗΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ)			390.266.275	9,1
ΜΕΤΡΟ	Π/Υ (€) *	Ποσοστό στο συνολικό Π/Υ του Άξονα (%)	Υλοποίηση μέσω Ομάδων Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ)	Ιδιωτική επένδυση/ Δημόσια επένδυση
311. ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ	24.471.287	6,3	ΟΧΙ	Ιδιωτικές
312. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΠΟΛΥ ΜΙΚΡΩΝ ΕΠΙΧ	9.010.278	2,2	ΟΧΙ	Ιδιωτικές
313. ΕΝΘΑΡΡΥΝΣΗ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ	175.199.855	44,9	ΟΧΙ	Ιδιωτικές+ Δημόσιες
321. ΒΑΣΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	131.404.614	33,7	ΟΧΙ	Δημόσιες
322. ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΧΩΡΙΩΝ	45.174.531	11,6	ΟΧΙ	Δημόσιες
323. ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ	5.005.710	1,3	ΟΧΙ	Δημόσιες
ΑΞΟΝΑΣ 4: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ LEADER (41. ΤΟΠΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ)			290.000.000	6,9
411. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ	25.000.000	8,6	ΝΑΙ	Ιδιωτικές
413. ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ/ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ	212.500.000	73,3	ΝΑΙ	Ιδιωτικές+ Δημόσιες
421. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ	5.000.000	1,7	ΝΑΙ	Δημόσιες
431. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΚΟΣΤΗ	47.500.000	16,4	ΝΑΙ	Δημόσιες
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΛΙΕΙΑ 2007-2013			274.105.143€*	
ΑΞΟΝΕΣ			Π/Υ (€) *	ΒΑΡΥΤΗΤΑ (%)
ΑΞΟΝΑΣ 1: Μέτρα για την προσαρμογή του αλιευτικού στόλου			97.767.605	35,6
ΑΞΟΝΑΣ 2: Υδατοκαλλιέργειες-Μεταποίηση και Εμπορία			80.661.538	29,3
ΑΞΟΝΑΣ 3: Μέτρα κοινού ενδιαφέροντος			43.676.000	15,8
ΑΞΟΝΑΣ 4: ΑΕΙΦΟΡΟΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΑΛΙΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ (41. ΤΟΠΙΚΑ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΛΙΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ)			45.000.000	16,3
ΜΕΤΡΟ	Π/Υ (€) *	Ποσοστό στο συνολικό Π/Υ του Άξονα (%)	Υλοποίηση μέσω Ομάδων Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ)	Ιδιωτική επένδυση/ Δημόσια επένδυση
411.ΜΕΤΡΑ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ	29.250.000	65,0	ΝΑΙ	Ιδιωτικές

412.ΜΕΤΡΑ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ	15.750.000	35,0	ΝΑΙ	Δημόσιες
-------------------------------	------------	------	-----	----------

Πηγές: Υπηρεσίες Διαχείρισης ΠΑΑ και ΕΠΑΛ 2007-2013 (Αδημοσίευτα στοιχεία στις 30/06/2012)

*Οι προϋπολογισμοί είναι σε Δημόσια Δαπάνη (Εθνική και Κοινοτική Συμμετοχή)

**Τα στοιχεία των προϋπολογισμών του ΠΑΑ 2007-2013, αφορούν στην 11^η τροποποίηση του προγράμματος

Στο πλαίσιο των τριών αξόνων υλοποιούνται συνολικά περισσότερα από 120 τοπικά και ολοκληρωμένα προγράμματα ανάπτυξης του αγροτικού χώρου και των αλιευτικών περιοχών, ενώ ο συνολικός προϋπολογισμός τους ξεπερνά το 1 δις ή τα 725 εκατομύρια €, δημόσιας δαπάνης. Στον Πίνακα 2, παρουσιάζονται οι Άξονες των δύο προγραμμάτων, τα βασικά μέτρα των τριών μελετώμενων αξόνων, η βαρύτητά τους και οι προϋπολογισμοί τους σε δημόσια δαπάνη. Οι τρεις άξονες απαρτίζονται από μέτρα που αναφέρονται, είτε σε δημόσιες επενδύσεις (έργα μικρού μεγέθους), είτε σε ιδιωτικές επενδύσεις.

Μέθοδοι και δεδομένα της έρευνας

Η πορεία των προγραμμάτων ανάπτυξης του αγροτικού χώρου παρουσιάζεται κυρίως μέσω των διαχειριστικών διαδικασιών που ακολουθήθηκαν και μέσω της εξέλιξης των βασικών οικονομικών μεγεθών των αξόνων, από την έναρξη υλοποίησης του προγράμματος και έως τον Ιούνιο του 2012. Ειδικότερα, συλλέχθηκαν στοιχεία που αφορούσαν στα προγράμματα, στα βασικά οικονομικά τους μεγέθη (προϋπολογισμοί μέτρων, προκηρύξεων, ενταγμένων έργων, νομικών δεσμεύσεων, απορροφήσεων, κ.ά.) και στη ροή των διαδικασιών που ακολουθήθηκε κατά την εφαρμογή τους. Τα στοιχεία αυτά συλλέχθηκαν από τις ειδικές υπηρεσίες διαχείρισης, από στρατηγικά έγγραφα που αφορούσαν στο σχεδιασμό και υλοποίηση των προγραμμάτων (συμπληρώματα προγραμματισμού, κοινές υπουργικές αποφάσεις) και από τους φακέλους των επιτροπών παρακολούθησης των συγκεκριμένων επιχειρησιακών προγραμμάτων.

Παράλληλα, συλλέχθηκαν πληροφορίες μέσω συνεντεύξεων σε βάθος από 12 δημόσιους φορείς, που εμπλέκονται άμεσα στη διαχείριση του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης 2007-2013 και του Επιχειρησιακού Προγράμματος Αλιεία 2007-2013. Οι συνεντεύξεις σε βάθος πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Μαρτίου και Μαΐου του 2012 και αποσκοπούσαν στη συλλογή ποιοτικών πρωτογενών δεδομένων. Η ανάλυση των δεδομένων βασίστηκε στην ποιοτική προσέγγιση. Η ποιοτική έρευνα επιτρέπει στον ερευνητή να εντοπίσει τις ποικίλες διαστάσεις των μελετούμενων θεμάτων, μέσω του περιεχομένου, της δυναμικής, της διασύνδεσης και του βάθους τους (Milburn 1995, Mason 2002).

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν μέσω ημι-δομημένου ερωτηματολογίου που περιείχε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλάμβανε ερωτήσεις που αφορούσαν στο σχεδιασμό των στρατηγικών τοπικής ολοκληρωμένης ανάπτυξης, ενώ η δεύτερη ενότητα περιλάμβανε ερωτήσεις σχετικά με την πορεία υλοποίησης των τριών αξόνων τοπικής ανάπτυξης. Στην τρίτη ενότητα υπήρχαν ερωτήσεις στις οποίες ο ερωτώμενος έπρεπε να καταθέσει τις απόψεις και εκτιμήσεις του σχετικά με τα προβλήματα που αντιμετωπίζονται, τις επιπτώσεις της κρίσης στην υλοποίηση των μέτρων και προγραμμάτων, καθώς και στην επίτευξη των στόχων.

Ένας αριθμός 24 στελεχών από τους 12 εθνικούς, περιφερειακούς και τοπικούς δημόσιους φορείς, επιλέχθηκαν για να απαντήσουν στο ερωτηματολόγιο με βάση τις διαχειριστικές τους αρμοδιότητες και την υπηρεσιακή τους ιεραρχία (στελέχη του υπουργείου αγροτικής ανάπτυξης και

τροφίμων, στελέχη των διαχειριστικών αρχών, στελέχη ομάδων τοπικής δράσης και αναπτυξιακών εταιρειών, καθώς και Περιφερειακών αυτοδιοικήσεων). Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν πρόσωπο με πρόσωπο και αφού προηγουμένως διατέθηκε ικανός χρόνος στους συνεντευξιαζόμενους για να μελετήσουν το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου.

Εμπειρικά Αποτελέσματα και Συζήτηση

Δεδομένα και ανάλυση μέσω των διαδικασιών εφαρμογής και υλοποίησης

Άξονας 3 του ΠΑΑ 2007-2013 (πρώην Ολοκληρωμένα Προγράμματα)

Ο άξονας 3 αφορά ορεινές, μειονεκτικές περιοχές με σημαντικό πρωτογενή τομέα, καθώς και περιοχές με πληθυσμιακή συρρίκνωση και με απόσταση από τα μεγάλα αστικά κέντρα (Χατζηθεοδωρίδης κ.ά. 2010). Οι περιοχές παρέμβασης του Άξονα 3 για την περίοδο 2007-2013, είναι συνολικά 66 και περιλαμβάνουν εδαφική κάλυψη από 180 δήμους της χώρας. Στο πλαίσιο εφαρμογής του Άξονα, περιλαμβάνονται τα Μέτρα: 311. Διαφοροποίηση προς μη γεωργικές δραστηριότητες, 312. Ανάπτυξη πολύ μικρών επιχειρήσεων, 313. Ενίσχυση Τουριστικών δραστηριοτήτων, 321. Βασικές υπηρεσίες, 322. Ανακαίνιση και Ανάπτυξη χωριών και 323. Διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η συνολική Δημόσια Δαπάνη για τα μέτρα των 66 ολοκληρωμένων προγραμμάτων ανέρχεται στα 390 εκ. € (Πίνακας 2).

Για τις δημόσιες επενδύσεις των ολοκληρωμένων προγραμμάτων, (μέτρα 313, 321, 322 και 323), μέχρι και το πρώτο εξάμηνο του 2012 πραγματοποιήθηκαν δύο Προκηρύξεις. Από την 1η Προκήρυξη (2008-2009), εντάχθηκαν συνολικά 294 μικρά δημόσια έργα (τα 286 από αυτά στα μέτρα 321 και 322), με προϋπολογισμό 107 εκ. € (MRDF 2009, 2011). Στην 2η προκήρυξη (2011) ήταν ύψους 100 εκ. € και υποβλήθηκαν σε αυτήν 667 δημόσια έργα, ύψους 285,5 εκ. €. Μέχρι τον Ιούνιο του 2012, από τη 2η Προκήρυξη εντάχθηκαν μόνο 70 δημόσια έργα, ύψους 39 εκ. €, ενώ η διαδικασία αξιολόγησης είναι σε εξέλιξη.

Για τις ιδιωτικές επενδύσεις των ολοκληρωμένων προγραμμάτων του άξονα 3, (μέτρα 311, 312 και 313) πραγματοποιήθηκε μία Προκήρυξη (2010), όπου υποβλήθηκαν συνολικά 1.677 προτάσεις, με προϋπολογισμό 312.477.630 €. Στο μέτρο 311 υποβλήθηκαν 160 έργα, προϋπολογισμού 33 εκ. €. Μέχρι τον Ιούνιο του 2012, εντάχθηκαν 79 έργα, ύψους 16 εκ. € και έχουν αναληφθεί νομικές δεσμεύσεις για τα 63 από αυτά. Στο μέτρο των πολύ μικρών επιχειρήσεων, υποβλήθηκαν 208 έργα, προϋπολογισμού 21,5 εκ. €, από τα οποία εντάχθηκαν 101 έργα, ύψους 8,5 εκ. € και έχουν αναληφθεί νομικές δεσμεύσεις για τα 69 από αυτά. Στο μέτρο των τουριστικών δραστηριοτήτων, υποβλήθηκαν 1.309 έργα, αιτούμενης δημόσιας δαπάνης 258 εκ. €, από τα οποία εντάχθηκαν 664 έργα, ύψους 115 εκ. € και έχουν αναληφθεί νομικές δεσμεύσεις για τα 516, ύψους 92,5 εκ. € (Πίνακας 3). Η 1η προκήρυξη των ιδιωτικών επενδύσεων, πραγματοποιήθηκε στα μέσα του 2010, όπου η οικονομική κρίση ήταν εμφανής σε ένα πρώιμο στάδιο, προσέκλυσε σημαντικό επενδυτικό ενδιαφέρον, που το μεγαλύτερο μέρος του (μεγαλύτερο του 90%)αφορούσε στις τουριστικές δραστηριότητες, είτε από αγρότες, είτε από μη αγρότες. Διακριτό δε ήταν και το ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε για την ίδρυση και ανάπτυξη πολύ μικρών επιχειρήσεων.

Πίνακας 3: Η πορεία εφαρμογής των Άξόνων και μέτρων που αφορούν στις στρατηγικές τοπικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, για την προγραμματική περίοδο 2007-2012

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ 2007-2013 (ΠΑΑ 2007-2013)					
ΑΞΟΝΑΣ 3: ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ					
Αριθμός ολοκληρωμένων προγραμμάτων:66					
Μέτρα	Προκηρύξεις	Υποβληθέντα	Ενταγμένα	Νομικές Δεσμεύσεις	Πληρωμές
311.Διαφοροποίηση	24,471,287	33,300,000	16,169,846	14,460,731	0
312.Ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων	9,010,278	21,477,000	8,850,758	6,608,122	2,521
313.Ενθάρρυνση τουριστικών δράσ	175,199,855	257,989,000	119,790,720	97,823,773	543,179
321.Βασικές υπηρεσίες	131,404,614	130,000,000	72,250,870	64,602,823	30,930,141
322.Ανακαίνιση/ανάπτυξη χωριών	45,174,531	65,000,000	33,387,707	24,565,395	14,531,980
323.Διατήρηση αγροτικής κληρον.	5,005,710	35,000,000	2,106,790	2,106,790	1,481,110
ΑΞΟΝΑΣ 4: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ LEADER					
Αριθμός ΟΤΔ:43					
Αριθμός τοπικών προγραμμάτων:43					
411.Ανταγωνιστικότητα	29,969,214	29,969,214	13,034,878	13,034,878	0
413.Ποιότητα ζωής/ Διαφοροποίηση	229,977,044	220,364,342	39,573,104	39,573,104	0
421.Συνεργασίες	9,989,737	9,989,737	0	0	0
431.Λειτουργικά κόστη/Στήριξη	54,943,557	54,943,557	44,549,444	44,549,444	18,423,571
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΛΙΕΙΑ 2007-2013 (ΕΠΑΛ 2007-2013)					
ΑΞΟΝΑΣ 4: ΑΙΕΦΟΡΟΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΑΛΙΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ					
Αριθμός ΟΤΔ:11					
Αριθμός τοπικών αλιευτικών προγραμμάτων:11					
411.Μέτρα ιδιωτικών επενδύσεων	20,000,000	10,000,000	3,294,375	0	0
412.Μέτρα δημοσίων επενδύσεων	13,129,288	13,129,288	13,129,288	9,452,999	5,426,753

Πηγές: Υπηρεσίες διαχείρισης ΠΑΑ και ΕΠΑΛ 2007-2013 (Αδημοσίευτα στοιχεία στις 30/06/2012)

*Οι Προϋπολογισμοί είναι σε Δημόσια Δαπάνη(Εθνική και Κοινοτική συμμετοχή)

Η πρώτη προκήρυξη του άξονα 3, εκδόθηκε κατά το 2008, και έκτοτε έχουν ενταχθεί σε αυτόν, έργα συνολικού ύψους 250 εκ. € που αντιστοιχούν στο 65% των συνολικών πόρων του άξονα. Παρά τα γεγονός αυτό, οι πληρωμές τον Ιούνιο του 2012, ήταν μόλις 47,5 εκ. €.

Άξονας 4 του ΠΑΑ 2007-2013 (Προσέγγιση LEADER)

Ο άξονας 4 ενεργοποιήθηκε με την προκήρυξη, επιλογή και υπογραφή συμβάσεων με 43 Ομάδες Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ) που ολοκληρώθηκαν στην περίοδο από το 2008 έως το 2010, για την εφαρμογή αντίστοιχου αριθμού τοπικών προγραμμάτων (MRDF 2011). Στο πλαίσιο εφαρμογής της προσέγγισης LEADER, περιλαμβάνονται τα ακόλουθα Μέτρα: 41. "Στρατηγικές τοπικής ανάπτυξης" από το οποίο υλοποιούνται τα 43 τοπικά προγράμματα, απαρτίζεται δε από το μέτρο 411. Ανταγωνιστικότητας και 413. Ποιότητα ζωής/Διαφοροποίηση, 421. "Διατοπική και διεθνική συνεργασία" και 431."Λειτουργία της Ομάδας Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ), απόκτηση δεξιοτήτων και εμπύχωση στην περιοχή". Η συνολική Δημόσια Δαπάνη για τα 43 εγκεκριμένα τοπικά προγράμματα ανέρχεται στα 290 εκ. € (Πίνακας 3).

Οι ΟΤΔ ενεργοποίησαν και τα 43 τοπικά προγράμματα LEADER με την έκδοση σχετικών προκηρύξεων συνολικού ύψους 232 εκ. €, έχουν αξιολογηθεί θετικά περίπου 1.095 επενδυτικά σχέδια και με τις διαδικασίες να βρίσκονται σε δυναμική εξέλιξη. Υψηλό είναι το επενδυτικό ενδιαφέρον στις προκηρύξεις των τοπικών προγραμμάτων από τις ΟΤΔ. Στο μέτρο 411 που αφορά στην ανταγωνιστικότητα, υπήρξε σημαντικό ενδιαφέρον και έχουν ήδη ενταχθεί 112 επενδύσεις που αντιστοιχούν στο 44% του συνολικού προϋπολογισμού του μέτρου. Γενικότερα οι επενδύσεις στη μεταποίηση, κρίνονται ως περισσότερο ουσιαστικές και βιώσιμες και αποτυπώνουν την εμπιστοσύνη του τοπικού πληθυσμού στα τοπικά κυρίως προϊόντα και στην αξιοποίηση των τοπικών

παραγωγών κυρίως του πρωτογενή τομέα. Σημαντικότερο παραμένει το επενδυτικό ενδιαφέρον για επενδύσεις στον αγροτουρισμό (Karafolas 2013), στο πλαίσιο του μέτρου 413, όπου έχει προκηρυχθεί ήδη το σύνολο του προϋπολογισμού (220 εκ. €) και έχουν ενταχθεί 564 επενδυτικά σχέδια ύψους 68 εκ. €. Τέλος, έχουν εγκριθεί προς χορήγηση προκαταβολές για τα μέτρα 411 και 421, ύψους 1,7 εκ. €. Τα έργα που έχουν ενταχθεί, αντιστοιχούν στο 30% του συνολικού προϋπολογισμού, ενώ έχουν πραγματοποιηθεί πληρωμές, μόνο 18 εκ. €, τα οποία αναφέρονται κυρίως στη λειτουργία των ΟΤΔ.

Άξονας 4 του ΕΠΑΛ 2007-2013 (Αειφόρος ανάπτυξη αλιευτικών περιοχών)

Ο άξονας 4 που αναφέρεται στη βιώσιμη ανάπτυξη των αλιευτικών περιοχών, του ΕΠΑΛ 2007-2013, ενεργοποιήθηκε με την 1η προκήρυξη για την επιλογή αλιευτικών ΟΤΔ και αντίστοιχων τοπικών αλιευτικών προγραμμάτων και με την ένταξη 8 ΟΤΔ τον Αύγουστο του 2010. Τα οκτώ αυτά αλιευτικά τοπικά προγράμματα έχουν προϋπολογισμούς σε δημόσια δαπάνη που κυμαίνονται από 4,5 έως 5 εκ. €, για το κάθε ένα. Μέσα στο 2012 πραγματοποιήθηκε από την Υπηρεσία Διαχείρισης του Ε.Π., 2η προκήρυξη και εντάχθηκαν επιπλέον 3 αλιευτικά τοπικά προγράμματα.

Ο άξονας 4 του Ε.Π. Αλιείας "Αειφόρος ανάπτυξη αλιευτικών περιοχών" απαρτίζεται από τα μέτρα, 411. Ιδιωτικές επενδύσεις και το 412. Δημόσιες επενδύσεις. Το 411 περιλαμβάνει πράξεις ιδιωτικών επενδύσεων εκσυγχρονισμού ή ίδρυσης νέων πολύ μικρών επιχειρήσεων σε επιλεγμένους τομείς από αλιείς και από μη αλιείς, καθώς και επενδύσεις στον τομέα της αλιείας. Το 412 περιλαμβάνει πράξεις δημοσίων επενδύσεων που αφορούν: σε υποδομές τουρισμού και βελτίωσης της ποιότητας ζωής, σε ανακαίνιση χωριών, σε εκσυγχρονισμό και εξοπλισμό λιμένων, σε διατοπική - διακρατική συνεργασία και στη λειτουργία των Ο.Τ.Δ. (MRDF 2010). Η συνολική Δημόσια Δαπάνη για τα μέτρα των αλιευτικών τοπικών προγραμμάτων ανέρχεται στα 45 εκ. € και κατανέμεται σε αναλογία περίπου 65%-35% υπέρ των ιδιωτικών επενδύσεων (Πίνακας 1).

Μέχρι το τέλος του 2012, οι 8 από τις 11 ΟΤΔ έχουν εκδώσει προσκλήσεις για το σύνολο των ονοματισμένων δημοσίων επενδύσεων που περιλαμβάνονται στα τοπικά αλιευτικά τους προγράμματα, έχουν εντάξει δημόσια έργα ύψους 13 εκ. € και έχουν πραγματοποιήσει πληρωμές 5 εκατομμυρίων που σχετίζονται με λειτουργικές δαπάνες των ΟΤΔ και προκαταβολές σε ώριμα δημόσια έργα. Αντίστοιχα, για τις ιδιωτικές επενδύσεις μόλις κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2012 πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες προσκλήσεις από τις ΟΤΔ και εντάχθηκαν έργα ύψους 3 εκατ. € ως το τέλος του 2012. Κατά συνέπεια δεν πραγματοποιήθηκε καμία νομική δέσμευση ή πληρωμή στο μέτρο αυτό (Πίνακας 3). Οι καθυστερήσεις ενεργοποίησης του άξονα 4 του ΕΠΑΛ, υπήρξαν εμφανείς και συνδέονται τόσο με το γεγονός ότι τα αλιευτικά προγράμματα εφαρμόζονται για πρώτη φορά, όσο και με τη μέχρι σήμερα (2014) χαμηλή απορρόφηση του προγράμματος για την αλιεία (TFG 2014).

Οι εκτιμήσεις σχετικά με το επενδυτικό ενδιαφέρον στον άξονα 4 του ΕΠΑΛ 2007-2013, είναι συγκρατημένες, καθώς διαπιστώνεται από τη διαχειριστική αρχή, ότι η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει ουσιαστικά τους εν δυνάμει υποψήφιους επενδυτές του προγράμματος (MRDF 2013). Τα τοπικά αλιευτικά προγράμματα ακολούθησαν την πορεία της διαφοροποίησης στην οικονομία με βασικό παρονομαστή την ενίσχυση των τουριστικών υποδομών και υπηρεσιών στις περιοχές εφαρμογής, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά αλιευτικά

τοπικά προγράμματα, τα οποία δίνουν έμφαση στην ενίσχυση του αλιευτικού τομέα (European Commission 2011).

Εμπειρικά αποτελέσματα μέσω των πληροφορητών

Επενδυτικό ενδιαφέρον και υλοποίηση δημόσιων και ιδιωτικών έργων

Από τους 24 πληροφορητές/ερωτηθέντες στο πλαίσιο της έρευνας, οι 9, ποσοστό 37,5% του συνόλου, είναι στελέχη ή μέλη Ο.Τ.Δ., οι 7, ποσοστό 29,1% είναι στελέχη των διαχειριστικών αρχών των προγραμμάτων αγροτικής ανάπτυξης και αλιείας, 4 ερωτηθέντες, ποσοστό 16,7%, υπάλληλοι περιφερειών σε υπηρεσίες αγροτικής ανάπτυξης και αλιείας και οι υπόλοιποι 4 (16,7%) ανήκουν σε άλλους τοπικούς φορείς (επιμελητήρια, ενώσεις συνεταιρισμών). Το σύνολο των ερωτηθέντων (100%) έχει άμεση ή έμμεση εμπλοκή με το σχεδιασμό ή την υλοποίηση κάποιου τοπικού προγράμματος στο πλαίσιο των τριών αξόνων, ενώ οι 16 από τους 24 ερωτηθέντες, ποσοστό 66,7% κατέχουν θέση ευθύνης στον φορέα ή στην υπηρεσία που εργάζονται και έχουν εργασιακή εμπειρία σε αυτόν, μεγαλύτερη των 12 ετών.

Παρά τις σημαντικές καθυστερήσεις στην υλοποίηση των τοπικών προγραμμάτων, η διαπίστωση ότι τα δημόσια έργα των τοπικών και ολοκληρωμένων προγραμμάτων θα υλοποιηθούν κανονικά, είναι καθολική. Ποσοστό 87,5% του συνόλου των ερωτηθέντων εκφράζουν σιγουριά ότι τα ενταγμένα δημόσια έργα στο πλαίσιο των τοπικών προγραμμάτων θα υλοποιηθούν απρόσκοπτα στο σύνολό τους, ενώ το υπόλοιπο 12,5% εκτιμά ότι μάλλον θα υλοποιηθούν (Πίνακας 4). Κανένας από τους ερωτηθέντες δεν εκτίμησε ότι υπάρχει περίπτωση να μην υλοποιηθούν τα δημόσια έργα ή εξέφρασε επιφύλαξη για αυτό.

Οι τοπικοί δημόσιοι φορείς, υποχρηματοδοτούνται εξαιτίας της δημοσιονομικής κρίσης, με συνέπεια να “στηρίζονται” στην υλοποίηση δημόσιων έργων που χρηματοδοτούνται από κοινοτικούς πόρους. Πολύ δε περισσότερο όταν για τα έργα αυτά δεν απαιτείται ίδια συμμετοχή από τους φορείς και όταν τα έργα έχουν επιδεικτικό χαρακτήρα και δεν είναι εύκολο να χρηματοδοτηθούν από άλλες πηγές (Council of Europe 2011). Ήδη από τις προκηρύξεις του άξονα 3, διαπιστώνεται το υψηλό ενδιαφέρον για δημόσια έργα, ενώ κατά την 2η προκήρυξη δημοσίων έργων, που πραγματοποιήθηκε μετά τα μέσα του 2011 και όπου πλέον η οικονομική κρίση ήταν εμφανής, το ενδιαφέρον για δημόσια έργα ήταν σχεδόν τριπλάσιο από τους οικονομικούς πόρους της προκήρυξης. Σημαντικό επίσης είναι και το ενδιαφέρον από τους τοπικούς φορείς για μικρά δημόσια έργα στο πλαίσιο του άξονα 4, της προσέγγισης LEADER, ενώ το ενδιαφέρον για δημόσια έργα, στο πλαίσιο των αλιευτικών τοπικών προγραμμάτων, είναι συγκεκριμένο, καθώς τα έργα αυτά έχουν από την αρχή εντοπιστεί και ονοματιστεί από τις αλιευτικές ΟΤΔ (MRDF 2010, 2013).

Πίνακας 4: Εκτίμηση σχετικά με τη δυνατότητα απρόσκοπτης υλοποίησης των δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων στο πλαίσιο των τοπικών προγραμμάτων

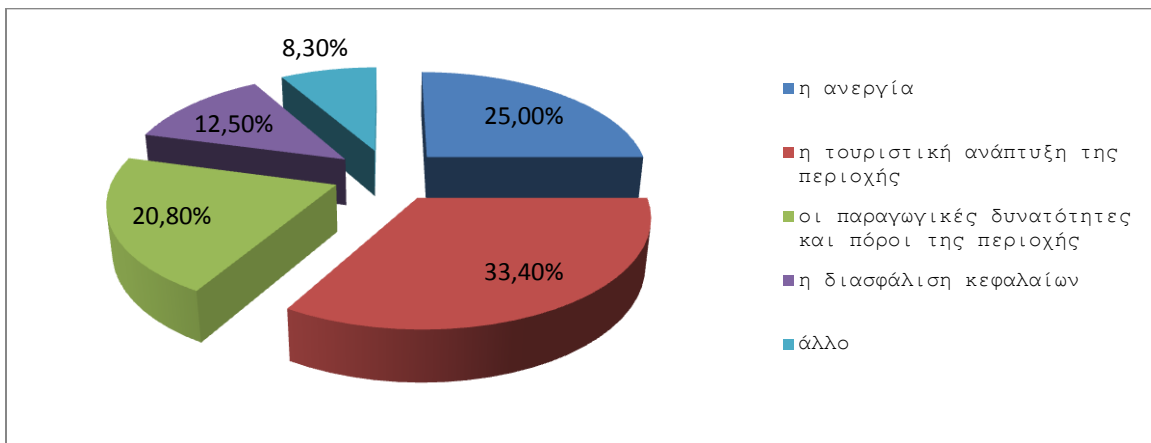
Ερώτηση	Απαντήσεις (%)				
	Σίγουρα	Μάλλον Ναι	Δεν μπορώ ακόμα να εκτιμήσω	Μάλλον Όχι	Όχι
Εκτιμάτε ότι τα ενταγμένα δημόσια έργα στο πλαίσιο του τοπικού σας προγράμματος (ΟΠΑΑΧ, LEADER, Αλιευτικό	87,5	12,5	0,0	0,0	0,0

LDR), θα υλοποιηθούν απρόσκοπτα στο σύνολό τους;					
Εκτιμάτε ότι τα ενταγμένα ιδιωτικά έργα στο πλαίσιο του τοπικού σας προγράμματος (ΟΠΑΑΧ, LEADER, Αλιευτικό LDR), θα υλοποιηθούν απρόσκοπτα στο σύνολό τους;	0,0	20,8	8,4	45,8	25,0

Όσον αφορά στις ιδιωτικές επενδύσεις, αποτυπώνονται χαρακτηριστικά δύο αντίθετες εικόνες. Στη μία εικόνα παρατηρείται μέσω των διαδικασιών υλοποίησης, αναμφισβήτητα υψηλό επενδυτικό ενδιαφέρον για ιδιωτικές επενδύσεις στο πλαίσιο των τοπικών προγραμμάτων, ενώ στην άλλη, παρουσιάζεται πολύ μεγάλη επιφυλακτικότητα για το εάν θα υλοποιηθεί το σύνολο των ενταχθέντων ιδιωτικών επενδύσεων εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 4 και στο ερώτημα που ετέθει σχετικά με την εκτίμηση των ερωτηθέντων για την απρόσκοπτη υλοποίηση του συνόλου των ενταγμένων ιδιωτικών έργων στο πλαίσιο των τοπικών προγραμμάτων, ποσοστό 70,8% του συνόλου των ερωτηθέντων, απάντησε αρνητικά. Μόλις δε, το 20,8% των ερωτηθέντων εκτιμά ότι πιθανώς (μάλλον ναι) θα καταφέρουν να υλοποιηθούν απρόσκοπτα οι ιδιωτικές επενδύσεις στα τοπικά προγράμματα, ενώ κανένας από τους ερωτηθέντες δεν εκφράζει σιγουριά για την απρόσκοπτη υλοποίησή τους.

Παρά την αμφιβολία για την υλοποίηση του συνόλου των ενταγμένων ιδιωτικών επενδύσεων, υπήρξε έντονο επενδυτικό ενδιαφέρον από τους κατοίκους των αγροτικών περιοχών σχεδόν για το σύνολο των προκηρύξεων των τοπικών προγραμμάτων. Σύμφωνα με τους ερωτηθέντες οι αιτίες που ωθούν τους κατοίκους σε επένδυση, ειδικότερα στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, εκτιμούν ότι είναι: σε ποσοστό 33,4% του συνόλου των ερωτηθέντων, η τουριστική ανάπτυξη της περιοχής όπου εφαρμόζεται το τοπικό πρόγραμμα, σε ποσοστό 25% η ανεργία που προέκυψε από την οικονομική κρίση και η ανάγκη εξασφάλισης απασχόλησης, ενώ σε ποσοστό 20,8% οι παραγωγικές δυνατότητες και πόροι της περιοχής. Τέλος, σε ποσοστό 12,5% η διασφάλιση κεφαλαίων και άλλοι λόγοι σε ποσοστό 8,3%.

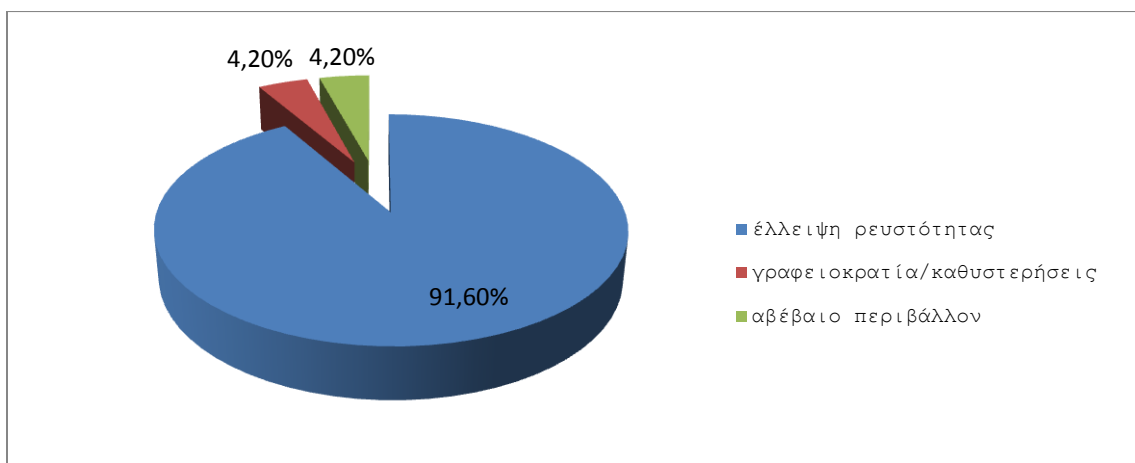

Διάγραμμα 1: Αιτίες που ωθούν προς εκδήλωση επενδυτικού ενδιαφέροντος στο πλαίσιο των τοπικών προγραμμάτων

Μεταξύ των περιοχών παρέμβασης των τοπικών προγραμμάτων υπάρχουν περιοχές κυρίως νησιωτικές ή πόλοι εναλλακτικών μορφών τουρισμού, οι οποίες πλήττονται λιγότερο από την οικονομική κρίση, από άλλες αγροτικές περιοχές. Στις περιοχές αυτές παραμένει ο τουρισμός η κυρίαρχη δραστηριότητα και κατά συνέπεια, είναι εύλογο να συνεχίζεται το ενδιαφέρον για επενδύσεις στις δραστηριότητες αυτές. Στην Ελλάδα η ανεργία κατά την τελευταία πενταετία κατέγραψε σημαντική αύξηση. Το ποσοστό ανεργίας το 2013 ανήλθε στο 26,9% και στο 58,7% στην ανεργία των νέων (Eurostat 2013). Οι ιδιωτικές επενδύσεις ενδεχομένως εξαιτίας της κατάστασης αυτής, αντιμετωπίζονται και ως "ευκαιρίες αυτοαπασχόλησης" σε επίπεδο τοπικής οικονομίας. Τα τοπικά προγράμματα στην εικοσαετία που προηγήθηκε, άλλαξαν την εικόνα των τοπικών οικονομιών στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, όπου υλοποιήθηκαν. Το γεγονός αυτό, ενδεχομένως οδήγησε και κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, να εκφράσει ο τοπικός πληθυσμός την εμπιστοσύνη του στους τοπικούς πόρους, στις φυσικές και παραγωγικές δυνατότητες της περιοχής του, μέσω της υποβολής επενδυτικών σχεδίων.

Ρευστότητα και επενδύσεις

Η οικονομική κρίση αποτελεί το περιβάλλον στο οποίο διαδραματίζεται η υλοποίηση των προγραμμάτων της 4ης προγραμματικής περιόδου. Η έλλειψη ρευστότητας στην αγορά, απειλεί τόσο τις υφιστάμενες επιχειρήσεις, όσο και τις επενδύσεις. Παράλληλα, η έλλειψη ρευστότητας απειλεί και εμποδίζει την απρόσκοπτη υλοποίηση των ήδη ενταγμένων επενδυτικών σχεδίων και έργων στο πλαίσιο των συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων. Σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, το 91,6% του συνόλου, εντοπίζει ως σημαντικότερο πρόβλημα για την υλοποίηση των ιδιωτικών επενδύσεων στο πλαίσιο των τοπικών προγραμμάτων, την έλλειψη ρευστότητας. Ποσοστό 4,2% του συνόλου των ερωτηθέντων εκτιμά ως σημαντικότερο πρόβλημα την γραφειοκρατία και τη χρονική καθυστέρηση που αυτή συνεπάγεται και το υπόλοιπο 4,2%, την αβεβαιότητα που δημιουργεί η οικονομική κρίση στο πολιτικό και επιχειρηματικό γίγνεσθαι.

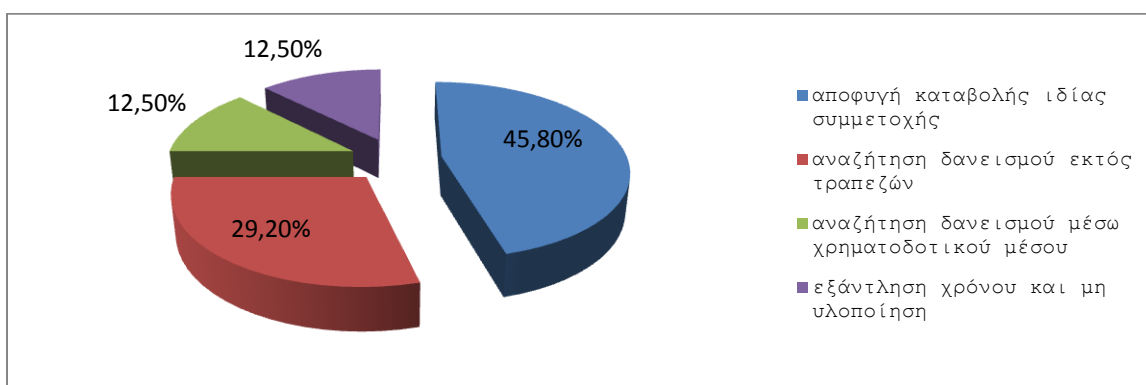

Διάγραμμα 2: Σημαντικότερα προβλήματα κατά την υλοποίηση των ιδιωτικών επενδύσεων στο πλαίσιο των τοπικών προγραμμάτων

Με βάση τις εκτιμήσεις των ερωτηθέντων πληροφορητών όπως φαίνονται στον Πίνακα 4, διαπιστώνεται η επιφυλακτικότητά τους σε σχέση με την πορεία υλοποίησης των ιδιωτικών επενδύσεων, μετά την ένταξή τους στο πλαίσιο των τοπικών και ολοκληρωμένων προγραμμάτων. Η εκτιμήσεις αυτές θέτουν εν αμφιβόλω την ολοκλήρωση μέρους των ιδιωτικών επενδύσεων, με συνέπεια την απώλεια πόρων, τη μείωση των μικρών και μεσαίων επενδύσεων, αλλά και την αναπτυξιακή δυναμική των αγροτικών και αλιευτικών περιοχών. Παράλληλα, διαπιστώνεται μείωση της εσωτερικής κατανάλωσης και του εσωτερικού τουρισμού (IOBE-SETE 2012, MRDF 2013), εξαιτίας της συρρίκνωσης του εισοδήματος των Ελλήνων, γεγονός που θέτει σε αμφισβήτηση και τη βιωσιμότητα των επενδύσεων που θα καταφέρουν να υλοποιηθούν.

Η αδυναμία τοποθέτησης ιδίων κεφαλαίων ή χρηματοδότησης από το χρηματοπιστωτικό σύστημα, είναι δεδομένη. Το ελληνικό τραπεζικό σύστημα, ακολουθεί μία αυστηρά συντηρητική στρατηγική που περιλαμβάνει ελαχιστοποίηση ή και μηδενισμό στις χορηγήσεις δανείων οποιασδήποτε μορφής και παράλληλα, επανάκτηση κεφαλαίων μέσω της μέχρι σήμερα επιτυχούς διαδικασίας ανακεφαλαιοποίησής του. Το σύνολο των ερωτηθέντων (100%) συμφωνεί ότι η χρηματοδότηση των ενταγμένων επενδυτικών σχεδίων από χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, είναι συνήθως μία διαδικασία χωρίς αποτέλεσμα.

Στο ερώτημα που ετέθει στα στελέχη που εμπλέκονται στην υλοποίηση των τοπικών προγραμμάτων, σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο θα αντιμετωπίσουν οι επενδυτές που εντάχθηκαν στους σχετικούς άξονες, την έλλειψη ρευστότητας -εφόσον δεν διαθέτουν το σύνολο των κεφαλαίων που απαιτούνται-, αυτοί εκτιμούν σε ποσοστό 29,1% του συνόλου των ερωτηθέντων ότι οι επενδυτές θα αναζητήσουν δανεισμό εκτός χρηματοπιστωτικού συστήματος (συγγενείς, φίλους), 45,8% ότι θα προσπαθήσουν να υλοποιήσουν την επένδυση χωρίς να καταβάλουν μέρος ή το σύνολο της ίδιας συμμετοχής. Τέλος, ποσοστό 12,5% των ερωτηθέντων, εκτιμά ότι οι επενδυτές θα καταφύγουν για εξεύρεση δανεισμού σε κάποιο χρηματοδοτικό μέσο (ταμείο αγροτικής επιχειρηματικότητας), ενώ 12,5% εκτιμά, ότι αφού εξαντλήσουν ορισμένοι επενδυτές το χρόνο για την έναρξη της υλοποίησης, δεν θα βρουν τα αναγκαία κεφάλαια και εγκαταλείψουν την υλοποίηση της επένδυσης.

Διάγραμμα 3: Εκτιμήσεις τρόπων αντιμετώπισης της έλλειψης ρευστότητας από τους ενταγμένους επενδυτές στο πλαίσιο των τοπικών προγραμμάτων

Η ενδεχόμενη “αποφυγή” καταβολής ίδιας συμμετοχής στην υλοποίηση των επενδυτικών σχεδίων. Παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν στο παρελθόν, για να διασφαλιστεί η καταβολή της ίδιας συμμετοχής στα επενδυτικά σχέδια, από τους επενδυτές, αυτό δεν κατέσται απόλυτα δυνατό. Οι επενδυτές σε αρκετές περιπτώσεις, καταφέρνουν παράνομα, είτε να μην καταβάλουν την ίδια συμμετοχή, είτε να την ελαχιστοποιούν, όπου αυτό είναι δυνατό. Το γεγονός αυτό, επιβεβαιώνεται σε σημαντικό βαθμό και από την εμπειρία πολλών ερωτηθέντων. Οι κακές αυτές πρακτικές, ενδεχομένως οδηγούν τους υποψήφιους επενδυτές στην εκδήλωση του επενδυτικού τους ενδιαφέροντος, αλλά και στη συνέχεια μετά την ένταξή τους, στη σκέψη ότι θα καταφέρουν στο τέλος να υλοποιήσουν την επένδυση με μειωμένη δική τους συμμετοχή ή και μόνο με το ποσό της ενίσχυσης. Επίσης, είναι γνωστό στους επενδυτές, ότι από την υποβολή των προτάσεων επενδυτικών σχεδίων και μέχρι την ένταξή τους, συνήθως μεσολαβεί ιδιαίτερα σημαντικός χρόνος. Το γεγονός αυτό, ενδεχομένως δίνει τη χρονική δυνατότητα στους υποψήφιους επενδυτές να επανεξετάσουν το εάν τελικά θα πραγματοποιήσουν τα επενδυτικά σχέδια που κατέθεσαν ή όχι.

Η διαδικασία ανακεφαλαιοποίησης των Ελληνικών τραπεζών, δημιούργησε την ελπίδα ότι θα βελτιωθεί η ρευστότητα προς τις επιχειρήσεις και τις νέες επενδύσεις (Bank of Greece 2012, HBA 2013). Το ίδιο συνέβει και με το ενδεχόμενο λειτουργίας και μεγαλύτερης αξιοποίησης ορισμένων χρηματοδοτικών μέσων, που θα μπορούσαν να στηρίξουν τις ενταγμένες επενδύσεις σε συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα. Όμως, τα εργαλεία που δημιουργήθηκαν ως χρηματοδοτικά μέσα, αξιοποιώντας κοινοτικούς πόρους και με σκοπό τη χρηματοδότηση μέσω δανείων, των ΜΜΕ και των ενταγμένων επενδυτικών σχεδίων, αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα στη λειτουργία τους (HBA 2013, TFG 2014). Για την περίπτωση των επενδύσεων του ΕΠΑΛ 2007-2013, δημιουργήθηκε το Ταμείο χαρτοφυλακίου “ΕΝΑΛΙΟ” εντός του Εθνικού Ταμείου Επιχειρηματικότητας και Ανάπτυξης κατά το 2010, για να χρηματοδοτήσει επενδυτικά σχέδια που θα ενταχθούν σε μέτρα του προγράμματος και ειδικότερα έργα των “Αλιευτικών LEADER” του Άξονα 4. Το συγκεκριμένο ταμείο, ενώ δεν λειτούργησε, αντίθετα δέσμευσε οικονομικούς κοινοτικούς πόρους που παρουσιάστηκαν ως απορροφήσεις κατά το 2011. Για την περίπτωση στήριξης των επενδύσεων του ΠΑΑ 2007-2013, μετά από εξαγγελίες τριών ετών, λειτούργησε τον Οκτώβριο του 2013 το “Ταμείο Αγροτικής Επιχειρηματικότητας”. Το Ταμείο έχει ως σκοπό τη χρηματοδότηση δανείων επενδυτικών σχεδίων που έχουν ενταχθεί σε μέτρα του προγράμματος.

Συμπεράσματα

Η βαθιά δημοσιονομική κρίση και η συνεχιζόμενη πολυετής ύφεση της ελληνικής οικονομίας, οδηγούν σε ένα αναπτυξιακό φαύλο κύκλο, στη δίνη του οποίου και οι σημαντικοί οικονομικοί πόροι της Ε.Ε., μένουν μερικώς αναξιοποίητοι.

Από τους πόρους της προγραμματικής περιόδου 2007-2013, στην Ελλάδα εφαρμόζονται τοπικά και ολοκληρωμένα προγράμματα που συμβάλλουν στην ανάπτυξη κυρίως ορεινών, μειονεκτικών και αλιευτικών περιοχών. Τα προγράμματα αυτά είναι στην πλειοψηφία τους δομημένα, πρώτιστα για την ενίσχυση επενδύσεων στον τουρισμό και δευτερευόντως στη μεταποίηση και στην αξιοποίηση της τοπικής παραγωγής. Από το σχεδιασμό και την μέχρι σήμερα πορεία υλοποίησης των τοπικών και ολοκληρωμένων προγραμμάτων, διαπιστώνεται ο σχεδόν κυρίαρχος ρόλος των μέτρων που ενισχύουν, άμεσα ή

έμμεσα, επενδύσεις στον τουρισμό, η σχετικά σημαντικές καθυστερήσεις σε όλα τα στάδια υλοποίησής τους και η χαμηλή απορρόφηση οικονομικών πόρων. Τα μέτρα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την ανάπτυξη του τουρισμού, σε χρηματοδοτική βαρύτητα ξεπερνούν το 50% του συνολικού προϋπολογισμού των αξόνων.

Ο μελλοντικός σχεδιασμός των τοπικών και ολοκληρωμένων προγραμμάτων, θα πρέπει να δίνει προτεραιότητα σε καινοτόμες, σύγχρονες και εξωστρεφείς παραγωγικές επενδύσεις μέσω της ενίσχυσης των μέτρων που αφορούν στην ανταγωνιστικότητα και στις πολύ μικρές επιχειρήσεις. Επίσης, αναγκαία κρίνεται η μείωση του διαχειριστικού κόστους (λειτουργικές δαπάνες ΟΤΔ), καθώς στις προηγούμενες περιόδους ξεπερνούσε το 20% του συνολικού κόστους των τοπικών προγραμμάτων. Τα τοπικά προγράμματα στην Ελλάδα, θα πρέπει να εξελιχθούν από "προγράμματα αγροτουρισμού" σε προγράμματα καινοτομίας, ποιοτικής τοπικής παραγωγής και πολυλειτουργικότητας.

Οι τοπικοί πληθυσμοί επιθυμούν να επενδύσουν μέσω των τοπικών προγραμμάτων, για να αυτοαπασχοληθούν και να αυξήσουν το εισόδημά τους. Το επενδυτικό τους ενδιαφέρον για να γίνει πράξη απαιτεί ρευστότητα, που όμως δεν προβλέπεται να αυξηθεί βραχυπρόθεσμα. Επίσης, παρά τις προσπάθειες δεν είναι ακόμα λειτουργικά, τα χρηματοδοτικά μέσα για την κεφαλαιακή υποστήριξη των ΜΜΕ και των ενταγμένων έργων. Τα ενδεχόμενα αυτά, βεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό ότι οι επενδύσεις στα τοπικά προγράμματα δεν θα ολοκληρωθούν απρόσκοπτα.

Το πρόβλημα της έλλειψης ρευστότητας, θα πρέπει να αντιμετωπιστεί τόσο στην τρέχουσα περίοδο, όσο και στο πλαίσιο του Κοινού Στρατηγικού Πλαισίου 2014-2020. Η αντιμετώπιση της έλλειψης ρευστότητας θα πρέπει να βασιστεί στην λειτουργική ενδυνάμωση και ευελιξία, κυρίως των χρηματοδοτικών μέσων. Για να γίνει αυτό, τα χρηματοδοτικά μέσα θα πρέπει να ενισχυθούν επιπλέον οικονομικά, να απλοποιηθούν λειτουργικά (απλές, άμεσες και αποτελεσματικές διαδικασίες), να κατανεμηθούν γεωγραφικά π.χ. περιφερειακά χρηματοδοτικά μέσα και ενδεχομένως να είναι αναγκαία η εμπλοκή στη λειτουργία τους διαφόρων φορέων που είναι πιο κοντά στις ΜΜΕ και στις ενταγμένες σε προγράμματα επενδύσεις, όπως είναι οι ΟΤΔ ή τα επιμελητήρια. Επίσης, ο μεγάλος αριθμός πλέον χρηματοδοτικών μέσων επιβάλλει την ύπαρξη σχεδίου πολυεπίπεδου συντονισμού τους, για να τα καταστήσει περισσότερο αποτελεσματικά.

Τα τοπικά προγράμματα μετά από 20 και πλέον έτη συμβολής τους στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού και ελληνικού αγροτικού χώρου, έχουν εδραιωθεί ως ολοκληρωμένη χωρική στρατηγική ανάπτυξης (European Communities 2006). Η σύντηξη LEADER, ξεκίνησε ως πρωτοβουλία, για να εξελιχθεί σε προσέγγιση, μέθοδο και εργαλείο στα χέρια των τοπικών κοινοτήτων και της Ε.Ε. Η προγραμματική περίοδος 2014-2020 διευρίνει την τοπική ανάπτυξη με πρωτοβουλία των τοπικών κοινοτήτων (Community-Led Local Development-CLLD) και προωθεί την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση (Dumitru 2012, European Commission 2012 και 2013). Στο πλαίσιο της CLLD προτείνεται εκτός των άλλων να εξεταστεί η λειτουργία τοπικών χρηματοδοτικών μέσων για την εξασφάλιση της υλοποίησης των μελλοντικών τοπικών αναπτυξιακών στρατηγικών.

Βιβλιογραφία

- Bank of Greece, 2012, "Report on the Recapitalisation and Restructuring of the Greek Banking Sector". Bank of Greece Publications. Athens.
- Council of Europe, 2011, "Local Government in Critical Time: Policies for Crisis, Recovery and Sustainable Future", Report prepared by European Committee on Local and Regional Democracy. MCL-17(2011)3. Council of Europe. Strasbourg.
- Dumitru, M., 2012, "The Future of CAP: Community Led Local Development Based on LEADER Approach". Paper presented in the Conference "Raise the Stake", Siret, Romania.
- European Commission, 2011, "Farnet Guide 5: Diversification of Fisheries Areas". Directorate-General for Maritime Affairs and Fisheries. Belgium.
- European Commission, 2012, "Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee, the Committee of the Regions and the European Investment Bank: GROWTH FOR GREECE", COM(2012) 183 final, European Commission, Strasbourg.
- European Commission, 2013, "Common Guidance of European Commission Directorates-General AGRI, EMPL, MARE AND REGIO on Community-Led Local Development in European Structural and Investment Funds". Draft Version, European Commission, 30 January 2013.
- European Communities, 2006, "Fact Sheet: The Leader Approach - Basic Guide", Office for Official Publications of European Communities. Luxembourg.
- Eurostat, 2013, "Unemployment News Release June 2013". Eurostat Press Office.
- HBA - Hellenic Bank Association, 2013, "Access to Finance for SME's in Greece: Report of High Level Meeting of the Representatives". Hellenic Bank Association, Athens.
- INE, 2011, "Η Ελληνική Οικονομία και Απασχόληση: Ετήσια Έκθεση 2011". Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ. Αθήνα.
- IOBE, 2011, "The Greek Economy 1/11: Quarterly Report". Foundation for Economic and Industrial Research. Athens.
- IOBE, 2012, "The Entrepreneurship in Greece 2010-2011. The "Small" Entrepreneurship in Crisis Period". Foundation for Economic and Industrial Research. Athens
- IOBE-SETE, 2012, "Research Economic Conditions in Hotel and Tourism Businesses: October-November-December 2011". Foundation for Economic and Industrial Research. Athens.
- Kappa Research, 2012, "Επιστροφή στην ύπαιθρο: Εργασία και ποιότητα ζωής, Πανελλαδική έρευνα". Kappa Research. Αθήνα.
- Karafolas, S., 2013, "Public financial support to investments in rural areas: The case of the region of Thessaly in Greece", *International Journal of Economic Sciences and Applied Research*, 6(2), 82-101.
- Loizou, E., F., Chatzitheodoridis, K., Polymeros, A., Michailidis and K. Mattas, 2014, "Sustainable Development of Rural Coastal Areas: Impacts of a New Fisheries Policy", *Land Use Policy*, 38, 41-47.
- Mason, J., 2002, *Qualitative Research* (2nd Edition), Sage Publications Ltd.
- Milburn, K., 1995, "Never Mind the Quantity, Investigate the Depth", *British Food Journal*, 97(7), 36-38.

- MRDF - Ministry of Rural Development and Food, 2009, "Annual report 2008 on implementation of RDP 2007-2013". Administrative Sector for Community Resources and Infrastructure - Managing Authority of the RDP. Athens.
- MRDF - Ministry of Rural Development and Food, 2010, "Framework for the implementation of Axis 4 "Sustainable development of fisheries areas" of the OPF 2007-2013". Administrative Sector for Community Resources and Infrastructure - Managing Authority of the OPF. Athens.
- MRDF - Ministry of Rural Development and Food, 2011, "Annual report 2010 on implementation of RDP 2007-2013". Administrative Sector for Community Resources and Infrastructure - Managing Authority of the RDP. Athens.
- MRDF - Ministry of Rural Development and Food, 2013, "5th Monitoring Committee of Operational Programme for Fisheries 2007-2013". Managing Authority of the OPF. Athens.
- TFGR - Task Force for the Greece, 2011, "First Quarterly Report SI (2011) 399/3", European Commission, Brussels.
- TFGR - Task Force for the Greece, 2012, "Second Quarterly Report", European Commission, Brussels.
- TFGR - Task Force for the Greece, 2014, "Sixth Activity Report", European Commission, Brussels.
- Χατζηθεοδωρίδης, Φ., Α., Μιχαηλίδης Δ., Τσιλοχρήστος και Σ. Καζάκη, 2006, "Ολοκληρωμένα Προγράμματα Ανάπτυξης του Αγροτικού Χώρου στην Ελλάδα: Μια Εμπειρική Προσέγγιση στη Διαχείριση, στις Πρακτικές και στα Αποτελέσματα", *Αειχώρος*, 5(1), 58 - 90.
- Χατζηθεοδωρίδης, Φ., Α., Μιχαηλίδης και Σ. Νάστιης, 2010, "Διαρθρωτικά Προγράμματα και Μέτρα για την Ανάπτυξη των Ορεινών, Μειονεκτικών και Νησιωτικών Περιοχών: Εφαρμογή και Κρίσιμοι Παράγοντες", σελ. 33 - 54, στο Γ. Αραμπατζής (επιμ.), *Θέματα Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων: Ανάπτυξη Ορεινών και Μειονεκτικών Περιοχών*, 2ος Τόμος Επιστημονικών Εργασιών, Τμήμα Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Ορεστιάδα.